

Важливе значення має дотримання кількісних та якісних стандартів забезпечення продуктами харчування з одного боку та безпековий рівень доступності харчування для усіх верств населення.

Забезпечення продовольчої безпеки посідає особливе місце в економічній політиці і залежить як від внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Так, за даними ФАО, ризики посилення продовольчої небезпеки у світі посилюються через такі тренди розвитку світової економіки як: – швидке зростання населення світу, його урбанізація та старіння; – загострення конкуренції за природні ресурси; – зростання частоти конфліктів, криз та стихійних лих; – зміна раціону харчування; – посилення нерівності та бідності; – структурні зміни у сільському господарстві, сфері зайнятості; – нарощення масштабів продовольчих втрат та харчових відходів та ін. [49].

Проблеми забезпечення продовольчої безпеки в Україні носять системний характер, і в умовах криз та агресії лише посилюються. Серед таких проблем слід відзначити: – збереження незбалансованого харчування широких верств населення; – низький рівень споживання якісних продуктів харчування, особливо тваринного походження та високий рівень імпортозалежності за такими товарними групами; – низька ємність внутрішнього ринку значного кола продовольчих товарів через низький платоспроможний попит; – дестимулююча цінова політики і на сільськогосподарську сировину і на готові продукти харчування; – близька до критичного рівня частка споживчих витрат, що спрямовуються на харчування за низкою товарів харчової промисловості; – нерівномірність доступу до продуктів харчування різних верств населення та ін.

Енергетична безпека – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів.

Серед критеріїв оцінки енергетичної безпеки, які формуються на основі економічних характеристик, є: рівень енергетичної незалежності (визначається як частка власних джерел у балансі енергетичних ресурсів країни); – рівень імпортозалежності за домінуючим джерелом енергії (визначається як відношення імпорту за домінуючим ресурсом до загального постачання первинної енергії); – рівень концентрації імпорту енергетичних ресурсів (визначається як частка однієї країни у загальному обсязі імпорту такого ресурсу); – рівень зношеності фондів паливно-енергетичного комплексу; – рівень інвестицій у паливно-енергетичний комплекс (визначається як відношення інвестицій до ВВП); – енергоємність ВВП (у 2015 р. енергоємність кінцевого енергоспоживання склала 0,159 тон нафтового еквіваленту на 1 тис. міжнародних доларів, та 0,281 т н.е./тис.міжн.дол. за загальним постачанням первинної енергії) [50]; – рівень запасів основних

енергоресурсів (природний газ, вугілля) (визначена у місяцях споживання); – рівень відновлюваних джерел (визначених як частка відновлюваних енергоресурсів у загальному первинному постачанні енергоресурсів); – масштабність втрат при транспортуванні та розподіленні енергії.

Екологічна безпека – такий стан навколишнього середовища, при якому стає неможливим погіршення екологічного стану і виникнення небезпеки для здоров'я людей. Дослідження проблематики екологічної безпеки потребує обґрунтування систем екологічного моніторингу за станом навколишнього середовища, оцінок екологічного ризику, ступеня відповідності наявних або прогнозованих екологічних умов завданням збереження здоров'я людини, забезпечення сталого соціально-екологічного розвитку та потенціалу держави; збереження та відновлення навколишнього середовища.

Масштабність та всеохопність цілей, які вирішуються в рамках забезпечення екологічної безпеки, потребують відповідного економічного та фінансового забезпечення. Розробка та запровадження сучасних технологій, здатних протистояти екологічним загрозам як природного так і техногенного характеру, можливі лише в розвиненій та стійкій економіці.

Економічні чинники визначають природу загроз, трендів та рівня й інших складових національної безпеки – політичної, військової, інформаційної та ін. Завданням економічної політики є забезпечення узгодженості та взаємопідпорядкованості цілей та критеріїв для кожного рівня безпеки. Це має створювати достатні умови зростання добробуту особистості, соціальної, військово-політичної стабільності суспільства, збереження цілісності держави, підтримання здатності протистояти впливу зовнішніх та внутрішніх загроз на усіх рівнях.

1.3. Система загроз економічним інтересам держави

Розгляд системи загроз економічним інтересам держави базується на таких ключових поняттях як “безпека”, “загроза”, “небезпека” та “інтереси”. Крім того, у теорії та практиці використовують і такі поняття, як “ризик” та “виклик”, які часто ототожнюють із поняттям “загроза”. Загалом, існують різні погляди щодо тлумачення всіх вище зазначених понять, що зумовлює необхідність розгляду їх трактувань та визначення найбільш влучних з них.

Поняття “**безпека**” в Економічному енциклопедичному словнику трактується як стан захищеності від загроз та наявність комплексу від-

У найбільшій безпеці той, хто напоготові, навіть коли немає небезпеки.

*(Сайрус Венс Робертс,
Державний секретар США
в 1977-1979 рр.).*

повідних заходів для усунення таких загроз [31, С. 50]. Слушною вважаємо позицію Бодрук О. С. [51, с. 16], відповідно до якої безпека – це неповна відсутність загроз, які існували, існують та існуватимуть протягом усієї історії людства, яка характеризує певну стабільність, можливість людей, суспільства, держави, світового співтовариства внаслідок своїх дій виявляти, запобігати, послаблювати, ліквідовувати виклики й загрози, які здатні негативно впливати або унеможливити взагалі їх життя та розвиток.

Поняття “**загроза**” у Великому економічному словнику трактується у найбільш загальному розумінні як можлива небезпека [33, С. 1282]. При цьому, Бодрук О. С. наголошує на тому, що загроза являє собою реальну ознаку небезпеки [51, с. 16]. Досить близькою до позиції Бодрука О. С. є точка зору на поняття “загроза” Манілова В. Л. [52, с. 25-26]. Мунтіян В. І. [53, с. 8] вважає, що під поняттям “**загроза**” слід розуміти практично реальну, але не фатальну “можливість заподіяння шкоди, майнових, фізичних або моральних (духовних) збитків особистості, суспільству чи державі”, але критерію класифікації загроз на потенційні чи реальні не наводить. Качинський А. Б. [54] переконаний, що “**загроза**” – це явище з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що можуть у певний момент часу в межах даної території завдати шкоди здоров’ю людей, спричинити матеріальні збитки тощо. На його думку, поняття “загроза” відображає можливість виникнення певних умов технічного, природного, економічного або соціального характеру, за наявності яких можуть виникнути несприятливі події та процеси. Таким чином, визначальним при розкритті поняття “загроза” він вважає в тому, що передбачається наявність певної можливості виникнення несприятливих умов, які можуть призвести до заподіяння якоїсь шкоди (збитку), а також те, що ці умови можуть бути прогнозованими, але неконтрольованими.

У Законі України “Про основи національної безпеки України” під **загрозами національній безпеці** розуміються як наявні, так і потенційно можливі явища та чинники [28], які створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України, тобто поняття “**небезпека**” є ключовим у визначенні поняття “загроза”.

Поняття “**небезпека**” Дарнопих Г. Ю. трактує як певний негативний вплив, що в тій чи іншій мірі порушує життєздатність і життєдіяльність держави. Небезпека виступає в якості можливості завдання шкоди, загрози зруйнування, появи небажаних негативних наслідків для стану розвитку явища чи процесу. Вона несе в собі загрозу для здійснення життєдіяльності або цілісності будь-якого об’єкта і своїм рівнем сигналізує про необхідність розробки протидій, заходів захисту [32, С. 9]. В російських джерелах [55] під поняттям “небезпека” розуміється можливість загрози, біди, нещастя, катастрофи, тобто в них поняття “загроза” і “не-

безпека” семантично не розрізняються, а в енциклопедичних виданнях з геополітики, міжнародної і національної безпеки наводиться тлумачення поняття “небезпека” як цілком усвідомленої, однак не фатальної можливості завдання шкоди, майнового матеріального, фізичного або морального (духовного) збитку особистості, суспільству, державі, яка займає проміжне становище між викликом та загрозою [52, с. 205]. Різник Н. С. пояснює небезпеку як альтернативне поняття до безпеки: «якщо безпека є найбільш сприятливим станом об’єкта досліджень, то небезпека – найбільш несприятливим, кризовим» [56, с. 122]. Інші дослідники [57; 58] вважають, що одним із напрямів державної політики в галузі безпеки має бути виявлення небезпек та прогнозування надзвичайних ситуацій (вони розглядають насамперед природну і техногенну безпеку), а також зменшення ризику та підвищення ефективності захисту населення і територій. Тобто в їх розумінні має йтися про певну сукупність небезпек, а також про те, що небезпека є об’єктивною реальністю будь-якого виду людської діяльності, а її рівень (міра) характеризується ризиком.

У великому економічному словнику під поняттям “**ризик**” в найбільш загальному значенні розуміють “можливе настання подій з негативними наслідками в результаті певних рішень або дій” [33, С. 1208]. Влучним вважаємо трактування ризику Цікановською Н. А., під яким розуміється “ситуація невизначеності кінцевого результату вибору серед існуючих альтернатив, яка може призвести як до позитивних, так і до негативних наслідків, ймовірність настання яких може бути оцінена” [59, с. 113].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови “**виклик**” в найбільш загальному розумінні трактується як «вимога, спонукання до будь-яких дій, відносин; заклик до змагання, до участі в чому-небудь; категорична, різка пропозиція вступити в боротьбу, поєдинок» [60, с. 136]. Логічною деталізацією є трактування цього поняття Сергуніним О. А, а саме як «сукупність обставин не обов’язково загрожуючого характеру, але, безумовно таких, що вимагають реагування на них» [61, с. 27]. Брега О. В. визначає поняття “виклик” як “зачатковий ступінь формування загрози” [62, с. 738], що слушно відзеркалює взаємоз’язок двох понять “виклик-загроза” з часових позицій їх виникнення.

В загальному розумінні поняття “**інтерес**” характеризує щось важливе, значуще та потрібне для індивіда, сім’ї, суспільства та держави вцілому, що виступає спонукальним мотивом і стимулом до дій. Економічні інтереси держави є багатокомпонентною категорією, виражають потреби суспільства вцілому та можуть формуватися шляхом субординованого підпорядкування інтересів суб’єктів нижчого рівня вищим (притаманний командно-адміністративним економічним ситемам) або шляхом координованого узгодження різнобічних інтересів усіх економічних суб’єктів (притаманний ринковій системі).

Під **національними інтересами** в Законі України “Про основи національної безпеки України” розуміються – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [28].

Загрози прийнято класифікувати за різними критеріальним ознаками, зокрема за:

- місцем виникнення (зовнішні (екзогенні), внутрішні (ендогенні);
- природою виникнення (політичні, кримінальні, конкурентні, контрагентні тощо);
- сферою виникнення або спрямування (економічні, фізичні, психологічні, інформаційні, експортно-імпортні тощо);
- розвитком у часі (безпосередні, близькі (до 1 року), далекі (більше 1 року));
- розвитком у просторі (загальні, локальні);
- характером дії (явні, приховані);
- характером спрямування (прямі, непрямі);
- надслідком дії (катастрофічні, значні, незначні);
- масштабом дії (підприємство, регіон, галузь, держава, група країн, всі країни);
- можливістю прогнозування (прогнозовані (передбачувані), не прогнозовані);
- ступенем ймовірності (потенційні, реальні);
- об’єктом посягань (інформація, матеріальні або нематеріальні активи, репутація);
- можливістю контролю (контрольовані, неконтрольовані);
- тривалістю (тимчасові, постійні).

У відповідності до Закону України “Про основи національної безпеки України” [28], національна безпека визначається в термінах реальних та потенційних загроз національним інтересам. Тому в процесі державного управління економічною безпекою важливою є ідентифікація загроз національним і регіональним інтересам, потенційні вони чи реальні.

Існують різні підходи щодо визначення загроз економічній безпеці. На наш погляд, **загрозами економічній безпеці України** слід вважати наявні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально економічної та політичної систем, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи.

Економічні інтереси держави визначають головні цілі та напрями державної політики та стратегії забезпечення економічної безпеки.

Економічні інтереси прийнято класифікувати за:

- за місцем дії (внутрішні, зовнішні);
- рівнями (національно-державні, групові, блокові інтереси тощо);
- за ступенем важливості (стратегічні, тактичні та оперативні інтереси);
- за тривалістю дії (довгострокові, середньострокові, короткострокові);
- за сферами розповсюдження (виробничі, фінансові, експортно-імпортні, технологічні, соціально-економічні тощо);
- за ступенем реалізації (не реалізовані, частково реалізовані, реалізовані).

Досягнення балансу інтересів включає в себе ряд етапів, які необхідно враховувати при вирішенні питання про забезпечення економічної безпеки. При цьому слід розмежовувати блоки дій:

- з протидії загрозам;
- по створенню умов для реалізації інтересів;
- щодо безпосереднього здійснення економічних інтересів.

З наведеної вище законодавчо визначеної дефініції національних інтересів випливає, що визначення національних економічних інтересів має першочергове значення при створенні системи економічної безпеки, яка є складовою цілісної системи національної безпеки. Національні економічні інтереси невіддільні від історії і традицій народу-нації, системи господарювання, менталітету, культурних і духовних цінностей. У ролі виразника та гаранта захисту національних економічних інтересів має виступати держава. Однак у правовій та науковій царині досі не сформовано комплексного уявлення про цілісну систему визначення національних економічних інтересів.

Це дає змогу урядовцям різних рівнів виправдовувати будь-які свої дії, запевняючи, що вони повністю відповідають національним економічним інтересам. Така ситуація (скільки чиновників – стільки ж трактувань національних економічних інтересів) містить у собі значну загрозу економічній безпеці України. Розгляд системи загроз національним економічним інтересам України зумовлює виділення пріоритетних економічних інтересів та ключових загроз економічній безпеці України.

Для проведення аналітичної та прогнозної діяльності відповідні державні органи повинні визначити національні економічні інтереси, досліджувати їх взаємодію, співвідношення пріоритетності тощо.

Для створення цілісної системи національних економічних інтересів та її ефективного функціонування насамперед необхідно:

- створити відповідну нормативну базу;
- проводити моніторинг національних економічних інтересів та їх моделювання;
- створити банк даних щодо національних економічних інтересів;

- забезпечити баланс національних економічних інтересів та їх гармонійне поєднання.

Розгляд системи загроз національним економічним інтересам України зумовлює виділення економічних інтересів та загроз економічній безпеці України.

Для протидії загрозам національній економіці необхідно визначити систему національних інтересів, на основі якої будуть базуватися дії держави. Серед них виділимо такі:

- формування єдиного ринкового та інформаційного простору;
- інвестиційна привабливість;
- здійснення структурної перебудови економіки;
- створення достатніх запасів державних золотовалютних резервів;
- подолання інфляції;
- захист національного ринку від несприятливої дії світової та іноземної конкуренції;
- прискорення відтворювального процесу;
- покриття дефіциту бюджету;
- збереження нагромаджень громадян;
- стабілізація курсу національної валюти;
- реалізація регіональних соціально-економічних програм;
- поживлення підприємницької активності;
- підвищення зайнятості населення;
- доступ на міжнародні ринки капіталу;
- зміцнення міжнародного авторитету фінансової системи держави та її окремих інститутів;
- раціоналізація ринку;
- прогнозованість соціально-економічного розвитку.

Пріоритетними національними економічними інтересами є:

- створення самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої економіки;
- розбудова розвинутої інституціональної ринкової інфраструктури, ефективного господарського механізму та правового їх забезпечення;
- забезпечення альтернативних джерел надходження енергоресурсів, перш за все, нафти та газу;
- створення ефективного військово промислового комплексу;
- збереження й розвиток інтелектуального та науково – технічного потенціалів України;
- вирішення державою соціальних проблем;
- створення надійної системи економічної безпеки України;
- побудова економічних відносин з іншими країнами на засадах рівноправності та взаємовигоди тощо.

На сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України в економічній сфері законодавчо [28] визначені наступні:

- * істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- * ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- * нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;
- * критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення;
- * недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- * критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- * нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;
- * велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;
- * небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- * неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- * критичний стан з продовольчим забезпеченням населення.

Вчені до зазначеного списку основних загроз економічній безпеці України включають також наступне:

- тенденція до перетворення України на паливно-сировинну периферію розвинутих країн;
- посилення залежності від імпорту;
- вплив з країни валютних ресурсів;
- поглиблення майнового розшарування суспільства;
- відсутність гармонійного поєднання підтримки пріоритетних галузей економіки та відкритості економіки;
- криміналізація економічних відносин.

На думку ряду дослідників [13], загрози національної економічної безпеки України можна поділити на два блоки:

- 1) загрози, що очікувано будуть визначати стан соціально-економічного буття країни (їх можна умовно охарактеризувати як «перестроювання» ресурсного забезпечення від сировинно-енергетичних до інтелектуальних);
- 2) загрози, що можливо будуть визначати стан фінансово-економічного буття країни (їх можна умовно охарактеризувати як «перестроювання» системи фінансових ресурсів).

Природа сучасних загроз економічній безпеці держави така, що визначається процесами, котрі спостерігаються в глобальному світі (екзогенні загрози), та внутрішніми тенденціями (ендогенні загрози). Екзогенні і ендогенні загрози не є ізольованими, в багатьох випадках вони переплітаються, створюючи своєрідний синергетичний ефект.

Найбільш узагальнена характеристика екзогенних загроз включає:

- зростання в Україні і в усьому світі дефіциту стратегічних ресурсів (насамперед енергетичних та водних) із усе більшим зосередженням їх в руках країн, які стають лідерами монопольних та олігопольних угруповань, що відкриває останнім нові можливості для здійснення міжнародного політичного, економічного і ресурсного диктату, шантажу та «апартеїду» [63];
- прискорене погіршення екологічної ситуації та зростання ймовірності природних і техногенних катастроф та епідемій;
- збільшення кількості країн, які залишилися на узбіччі глобалізації та ресурсного забезпечення, що робить їх психологічно ворожими до навколишнього світу;
- посилення глобальної конкуренції за інтелектуальні ресурси та зростання деструктивного інформаційного впливу;
- збільшення силових акцій в міжнародній політиці стосовно перерозподілу стратегічних ресурсів, зростання міжнародної злочинності та тероризму як «несиметричного» тиску на перерозподіл ресурсів;
- відсутність загальносвітових авторитетних наднаціональних структур із вирішення проблем глобалізації.

Найбільш узагальнена характеристика ендогенних загроз включає:

- поглибленням прірви між метою і результатами державотворчих зусиль;
- моральним, культурним, інтелектуальним, управлінським зубожінням і деградацією правлячого і підприємницького класів, демонстративним, цинічним зневаженням ними правових і моральних норм та вимог суспільства;

- деградацією системи державного управління через масштабну корупцію та некомпетентність, перетворенням корупції на базовий соціальний механізм вирішення суспільних справ, виконанням багатьма урядовцями (у т.ч. високопосадовими) і політиками функцій агентів зовнішнього впливу, наслідком чого є масова недовіра до існуючих державних інститутів;
- відсутністю кореспондування між зовнішньою і внутрішньою політикою держави, підміною прагматичних мотивів зовнішньополітичної діяльності ідеологічними, підпорядкуванням економічної складової зовнішньої діяльності геополітичним доктринам, невизначеністю геополітичного місця України, ерозією вітчизняної системи національної безпеки.

Особливості можливого майбутнього переформатування системи фінансових ресурсів виокремлюють їх у специфічний другий блок – блок фінансових загроз, де національним інтересам України в області фінансових відносин становлять значну небезпеку як внутрішні, так і зовнішні загрози.

Щодо другого блоку загроз, то національним інтересам України в області фінансових відносин становлять значну небезпеку як внутрішні, так і зовнішні загрози.

Основними внутрішніми загрозами цього блоку є:

- набуття економічною (фінансовою) кризою затяжного характеру із збереженням тенденції гальмування виходу з неї, виникнення незворотних або важко зворотних наслідків для прогресивного розвитку країни в загальній структурі економіки й цілому ряді її галузей та регіонів, наявність передумов для подальших сплесків у розвитку кризи;
- скорочення використовуваної ресурсної основи у фінансово-кредитній сфері для виходу з економічної кризи й успішного проведення подальших реформ;
- дезорганізація фінансово-кредитної системи з ослабленням її регулюючих функцій у сфері формування й виконання бюджету, цілеспрямованого інвестування пріоритетних галузей економіки, боротьби з інфляцією, запобігання витоку капіталів за кордон і створення передумов для розвитку українського підприємництва;
- низький рівень соціальної орієнтованості економіки, падіння платоспроможності населення, звуження внутрішнього фінансового ринку, скорочення ролі внутрішніх соціально-економічних стимуляторів економічного росту;
- криміналізація економічних відносин, зростання економічної злочинності та корупції;